

Como levar unha vida honesta

Consellos de
Martíño de Dumio
a Miro, rei de Galicia

Consello
da Cultura
Galega

Como levar unha vida honesta

Consellos de
Martíño de Dumio
a Miro, rei de Galicia

Edita

© Consello da Cultura Galega, 2023

ISBN 978-84-17802-53-0

Depósito legal: C 461-2023

DOI: 10.17075/cluvh.2023

Coordinación da edición: Manuel Gago

Deseño: Pepe Barro

Maquetación: Xosé Salgado

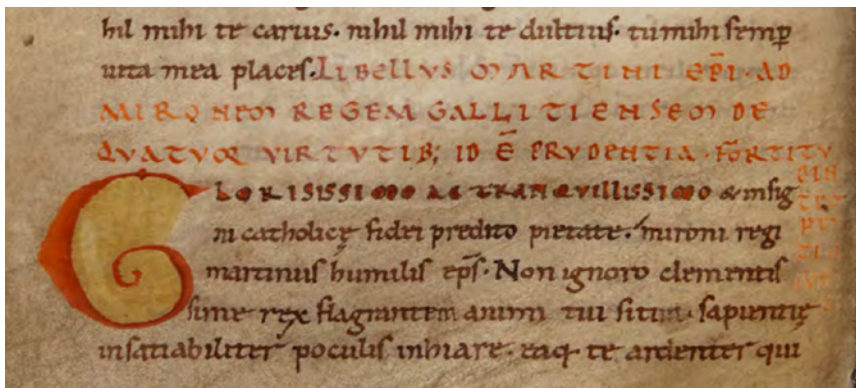
Ilustracións: Celsius Pictor

Revisión lingüística: Beatriz Fariñas / Begoña Tajés

Tradución do texto en inglés de Rebecca A. Devlin: Cristina Río

Impresión: Tórculo

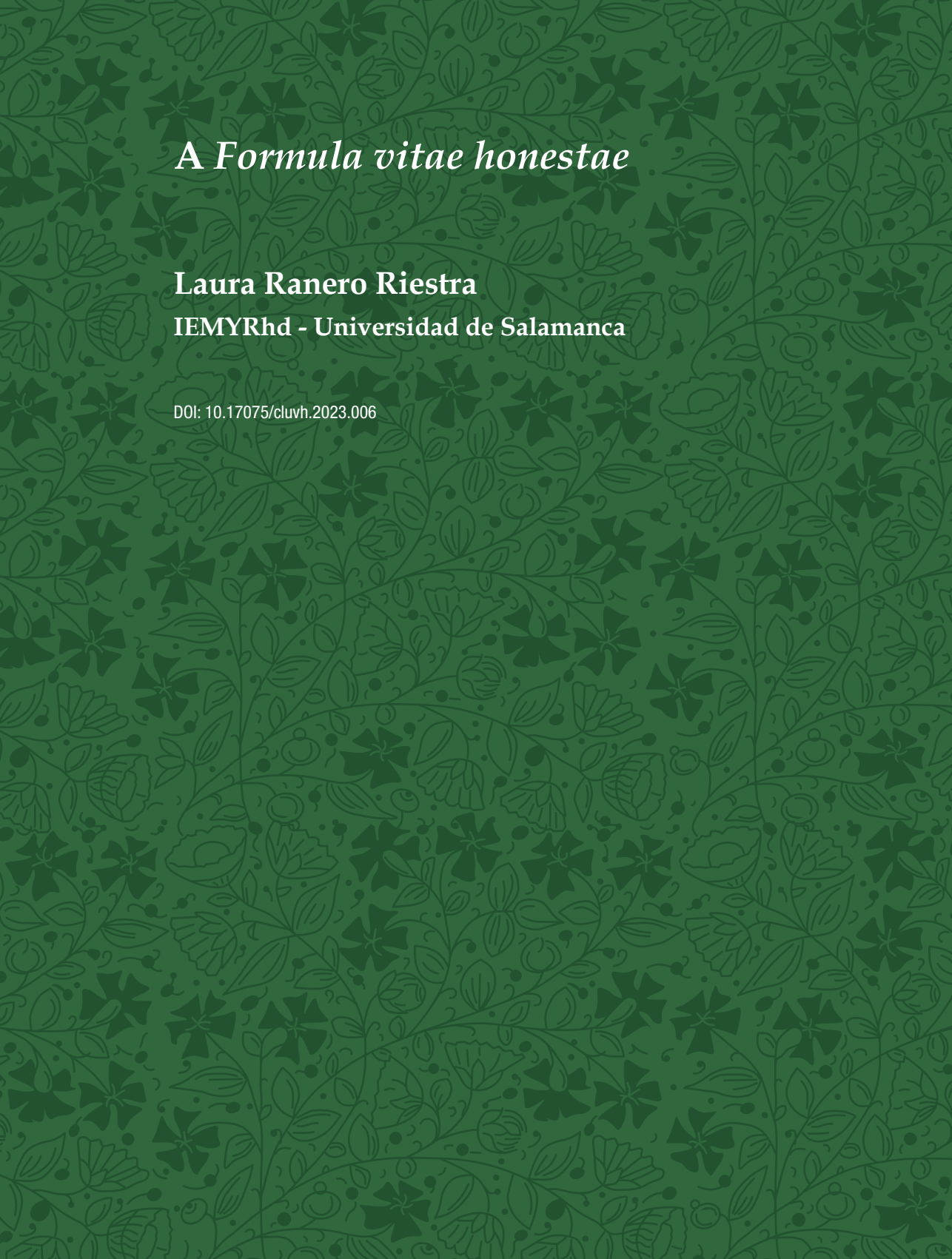
- 9 **E fixéronse parte de nós**
Rosario Álvarez
- 19 ***Formula vitae honestae***
Fórmula para unha vida honesta
Martíño de Dumio
Edición do texto en latín: Laura Ranero Riestra
Tradución: Xosé Antonio López Silva
- 39 **O reino suevo na xénese de Galicia**
Anselmo López Carreira
- 59 **Galaicorromanos e suevos: as claves dun encontro**
Rebecca A. Devlin
- 69 **As conexións internacionais do reino suevo**
José Carlos Sánchez Pardo
- 81 **A cultura sueva na Gallaecia da época
de Martíño de Dumio, bispo de Braga**
J. Eduardo López Pereira
- 91 ***A Formula vitae honestae***
Laura Ranero Riestra
- 103 **A figura de Martíño de Dumio e o grupo Nós.
Unha relación estendida**
Xosé Antonio López Silva
- 135 **Poñer voz á terra de ninguén.
Os suevos e o primeiro reino de Galicia
no imaxinario da cultura galega contemporánea**
Manuel Gago

Libellus martini episcopi ad mironem regem gallitiensem de quatuor virtutibus id est prudentia fortitudine temperantia iustitia.

**Pequeno libro do bispo Martiño a Miro, rei de Galicia,
sobre as catro virtudes: a prudencia, a fortaleza,
a temperanza e a xustiza.**

Universidade de Liexa (Bélxica).
Biblioteca. Manuscrito 45 (1101-1125)

A Formula vitae honestae

Laura Ranero Riestra

IEMYRhD - Universidad de Salamanca

DOI: [10.17075/cluvh.2023.006](https://doi.org/10.17075/cluvh.2023.006)

Este traballo inscríbese no proxecto de investigación *Alfonso de Cartagena. Obras Completas III* FFI PID2021-126557NB-I00 (Programa Estatal para Impulsar a Investigación Científico-Técnica e a súa Transferencia, do Plan Estatal de Investigación Científica, Técnica e de Innovación 2021-2023. Ministerio de Ciencia e Innovación. Axencia Estatal de Investigación. Cofinanciado pola Unión Europea).

O pequeno tratado filosófico da *Formula vitae honestae* parte das catro virtudes cardinais —prudencia, magnanimidade, continencia e xustiza— para crear unha guía moral que permita levar unha vida recta, ou, como di o propio título da obra, unha vida honesta. Esta obra foi composta por Martiño de Dumio no século VI, en concreto entre os anos 570 e 579, período en que Miro gobernou o reino suevo (desde a súa coroación ata a súa morte), dado que a obra vai dedicada a este rei de maneira explícita (*Mironi regi*).

Na *Formula* conflúen dous dos motivos que aparecen na produción de Martiño de Dumio: o tema moral, que neste caso toma a base do estoicismo senequiano para moldealo ao ascetismo cristián, e o fondo pedagóxico (como ocorre no seu *De correctione rusticorum*), que se mantén, neste tratado, intimamente ligado ao contexto político do seu tempo. Na sociedade sueva deste período non había unha separación clara entre o ámbito civil e o relixioso, polo tanto a vida do bracarense, en canto que máximo representante eclesiástico da arquidiocese de Braga, non pode desligarse da vida política. A influencia do bispo foi crecendo desde a súa chegada á Gallaecia e incrementouse co ascenso ao poder do rei Miro, de quen fora mentor cando este era aínda príncipe, é dicir, durante o reinado do seu pai Teodomiro (quen reinou desde o ano 559 ata o 570). Pasa entón Martiño a exercer o papel de conselleiro e convértese na persoa de confianza do rei e nunha figura fundamental entre as personalidades eclesiásticas que tiveron influencia sobre Miro.

No prólogo do tratado dánsenos as claves sobre os verdadeiros destinatarios da obra e a súa finalidade última: «Non o escribín para a vosa instrución en especial, pois xa posuídes a sagacidade dunha sabedoría natural, senón de xeito xeral, para os que contigo colaboran no teu ministerio; a eles convenlles lelo, entendelo e interiorizalo». Segundo nos indica o propio Martiño neste fragmento, a *Formula*, a pesar de estar dedicada ao rei, iría dirixida aos membros da súa corte, aos seus conselleiros. Non estaríamos entón ante un «espello de príncipes», é dicir, un manual de ensinanzas cuxa función era dar unhas pautas de comportamento e certos preceptos aos futuros reis ou gobernantes —subxénero ao que adoita adscribirse esta obra—, senón ante unha sorte de «espello de ministros», cuxa función era dotar os conselleiros do rei dunhas normas enfocadas á rectitude moral. Se nas palabras de Martiño hai un exceso de *adulatio* cara ao rei Miro cando alude ao seu sobrado coñecemento das pautas que se ofrecen no tratado, ou se, polo contrario, son palabras sinceras dado que el tomara parte activa na súa educación, só o propio Martiño puido sabelo.

O bracarense fai alusión tamén neste fragmento á «sabedoría natural», que reforza con outra afirmación ao final do prólogo: «non ensina aquelas cousas arduas e perfectas que son patrimonio duns poucos e egrexios servidores de Deus, senón que exhorta respecto das que poden cumprirse polos laicos que viven recta e honestamente». Das súas palabras podemos extraer que non estamos ante un tratado relixioso asentado nos textos bíblicos —cuestión que terá moita importancia na súa transmisión—, senón que basea as súas sentenzas na filosofía moral estoica. Isto non implica, como se afirmou en numerosos estudos, que non conteña nada cristián, pois entre as súas fontes atopamos autores como Agostiño de Hipona, Xerome de Estridón e Ambrosio de Milán, entre outros, os cales adoptaron nalgúns dos seus escritos as virtudes cardinais para asimilalas ao dogma cristián.

A *Formula vitae honestae* tivo unha difusión extraordinariamente abundante en Europa ao longo da Idade Media. Un podería preguntarse como un pequeno tratado sen pretensións de grandeza, creado para un contexto concreto e escrito por un monxe-bispo establecido na zona sueva da Península Ibérica —sen desmerecer a relevancia que Martiño de Dumio tivo no seu tempo— puido alcanzar tal envergadura e divulgación. A perda dun fragmento do texto e as dinámicas de transmisión dos autores clásicos no Medievo favoreceron, neste caso, a circulación e recepción da obra.

O tratado ten unha estrutura moi marcada que se articula a través das catro virtudes: en primeiro lugar temos a dedicatoria, que precede ao prólogo, tras o cal está o groso da obra dividido en catro apartados, un por virtude, de diferente extensión. Seguen a estes apartados outras catro seccións en que se fai unha recompilación e resumo de cada unha das virtudes, e pecha o tratado cun parágrafo a xeito de conclusión.

A partir do século XII, os manuscritos que transmiten esta obra preséntannola sen a dedicatoria nin o prólogo, que contiñan, como vimos, algúns dos datos máis relevantes para a súa identificación: autor, título e dedicatoria. Isto fixo que o tratado comezase a difundirse como anónimo e que o seu título pasase a ser explicativo do seu contido: *De quattuor virtutibus cardinalibus*, é dicir, «Sobre as catro virtudes cardinais». Certo é que este título parece que conviviu co de *Formula vitae honestae* antes de perder a súa autoría, pois en moitos dos testemuños máis antigos conservados aparecen os dous títulos, o orixinal ao inicio da obra e o descritivo tras o prólogo, posición que encaixaría perfectamente coa súa conservación tras a perda da primeira parte do tratado.

Perdida a paternidade literaria de Martiño de Dumio, moi pronto o texto se atribuíu a Séneca, de feito temos constancia de que un catálogo rexistraxa no século X a obra como *Liber Senecae de IV virtutibus*. Isto sucedeu debido á súa temática, acorde coa doutrina estoica, pero tamén polo estilo no que está composta a obra. A *Formula vitae honestae* parte do tratamento estoico das catro virtudes cardinais sen remitir de maneira explícita a doutrinas ou paralelos cristiáns —aínda que mantén unha similitude palpable na asimilación destes valores ao ascetismo cristián—, o que fixo que o tratado fose facilmente atribuíble á figura de Séneca, filósofo que gozou de gran popularidade durante toda a Idade Media. A similitude do estilo senequiano co de Martiño, o outro gran motivo que orixinou a atribución errónea da autoría, explícase en gran medida pola omnipresencia das fontes que remiten ao autor cordobés. Queda patente a través de expresións e sentenzas o coñecemento de Séneca por parte do bracaraense; é dicir, non só temos semellanzas temáticas e filosóficas, senón que aparecen reflexos concretos de obras de Séneca como as *Epistulae ad Lucilium*, o *De ira*, o *De beneficiis* e o *De vita beata*, entre outras. En definitiva, a aura senequiana envolve todo o tratado, fundado nos motivos do estoicismo romano, e resólvese nun estilo sentencioso que segue de cerca as súas obras morais. A pesar disto, nos últimos séculos da Idade Media algúns estudosos detectaron xa problemas na atribución da obra a Séneca e deron conta da falsa autoría. O primeiro en sinalar o erro foi Petrarca nas súas epístolas *Seniles*, nas que indica que tivo acceso ao prólogo orixinal e que a autoría pertencía, de feito, a Martiño de Dumio. A pesar dun apuntamento tan claro e directo, esta información foi ignorada de maneira xeral, e ao longo dos séculos XIV e XV o pequeno tratado continuou transmitíndose como obra senequiana, xeralmente xunto con outras obras morais do autor. Esta confusión chegará ata a tradición impresa, e incluso editores do talle de Erasmo de Rotterdam incluírán a *Formula vitae honestae* entre as obras do cordobés —non sen antes sinalar as súas dúbidas sobre o estilo ou, como fai na súa segunda edición, de 1529, apuntar a un posible autor cristián—.

A relación tan estreita da obra con Séneca, que se debe maioritariamente ao grande uso que se fai deste autor como fonte, xerou diferentes teorías ao longo dos anos, e algúns estudosos chegaron a expoñer que a *Formula* non era un traballo orixinal, senón que se trataba dun epítome realizado por Martiño de Dumio a partir dunha obra de Séneca perdida, un suposto *De officiis*. Esta hipótese xorde pola versión que Martiño realizara do *De ira* senequiano mantendo a forma da obra orixinal e algúns xiros expresivos do texto, pero reformulado en outro latín. Ademais disto, na *Formula* non só atopamos fontes senequianas, senón que

afloran tamén referencias a outras obras de autores cristiáns e pagáns, e unha das máis destacadas é o *De officiis* de Cicerón. Desafortunadamente é imposible probar ou desmentir esta teoría a ciencia certa cos datos de que dispoñemos; simplemente podemos afirmar que Martiño usa como fonte a Séneca de maneira recorrente e que resultaría estraña a referencia constante a outras das súas obras se, efectivamente, a *Formula* proviñese dun tratado senequiano concreto.

Xa coñecemos a relación da obra coa figura de Séneca, pero como afectou á súa transmisión? Sen dúbida foi determinante. Durante toda a Idade Media, desde os seus inicios, Séneca mantivo o seu prestixio como sabio e gran filósofo, e a súa obra, especialmente a que trataba temas morais, gozou de grande éxito tamén entre os autores cristiáns, que sinalaron as similitudes que unían as ensinanzas deste autor coas cristiás e chegaron a asimilar a doutrina estoica ao seu propio credo. A lenda da súa amizade con san Pablo, apoiada no amplamente difundido epistolario apócrifo entre ambos, non fixo outra cousa que dar alas á aceptación do pensamento de Séneca, aínda sendo pagán, entre os autores cristiáns medievais —chegouse incluso a afirmar a súa conversión ao cristianismo—, e á xustificación da utilización da súa obra como guía moral.

Foi precisamente o aprecio da súa doutrina moral no ámbito filosófico e teolóxico o que fixo que no século XII houbera un crecente interese por Séneca. A súa obra empezou a circular por toda Europa, xeralmente de maneira conxunta en forma de *corpus*, o que favoreceu, tamén, unha maior difusión. Estableceuse deste xeito un modo de transmisión dos seus textos morais: os *corpora* senequianos, é dicir, varias obras de Séneca ou atribuídas a el nun mesmo códice. Estes *corpora* comezaron a formarse no século XII e chegaron ata os séculos XIV e XV, nos que tiveron o seu auge debido a un novo rexurdimento do autor cordobés. Xa que a autoría da *Formula vitae honestae* fora adscrita a Séneca, a obra foi incluída con normalidade nos *corpora* baixo o xa mencionado título de *De quattuor virtutibus*, e como tal foi copiada unha e outra vez ao longo da Idade Media, o que fixo que o tratado se difundise amplamente por Europa durante varios séculos, difusión da que non gozaría, sen dúbida, de manter a súa autoría orixinal. A breve extensión da obra favoreceu, do mesmo modo, a súa inclusión en códices misceláneos e a súa transmisión.

Todos estes factores deron lugar a unha tradición manuscrita enorme, da que temos rexistrados 790 testemuños entre os séculos IX e XIX (aínda que sen dúbida existiron máis, resulta imposible saber con seguridade o número exacto). Entre estes manuscritos atopamos a obra nas súas diferentes formas: como a *Formula vitae honestae* adscrita a Martiño de Dumio e inserida en códices misceláneos

que conteñen, xeralmente, un conxunto de obras morais de corte cristián con autores como Agostiño de Hipona, Ambrosio de Milán, Xerome de Estridón e Gregorio Magno, entre outros; como o *De quattuor virtutibus*, xa sen a *salutatio* nin o prólogo e atribuído a Séneca, dentro dos *corpora* morais senequianos; como o *De verborum copia* ou *De copia verborum*, unha especie de compendio que transmite, entre fragmentos doutras obras, partes da *Formula*: comeza precisamente con este tratado —xa sen a parte do proemio—, incluíndo os apartados sobre as virtudes pero con grandes omisións e cambios, e engade fragmentos e sentenzas das *Epistulae ad Lucilium*; e, por último, nalgúns casos, a *Formula* aparece de maneira fragmentaria, como sentenzas soltas dentro de florilexios de *auctoritates* morais e normalmente atribuídas a Séneca ou sen atribución expresa. Ata o século XII o tratado copiose xunto con outras obras de autores cristiáns, mentres que ao longo dese século imos vendo nos diferentes testemuños como cambia a súa forma de transmisión e atopamos de maneira cada vez máis habitual a súa forma «senequiana», dinámica que se estabilizará no século XIII e se manterá ata o XV. Na orixe destes manuscritos podemos comprobar que a recepción da obra abarcou todo o que é hoxe o territorio europeo. No século XII hai máis copias provenientes de Alemaña, Austria e Francia, mentres que do XIII conservamos un crecente número de testemuños orixinarios de Inglaterra e tamén doutros países como Bélxica e Holanda, mentres que en Francia se copiou frecuentemente a forma do *De verborum copia*. No século XIV crece de maneira notoria o número de testemuños en Italia, aínda que hai unha cantidade importante de todos os países que acabamos de mencionar, especialmente de Alemaña, e engádense outras zonas como República Checa e Suecia —hai que ter en conta que entre os séculos XIV e XV se dá a maior concentración de testemuños conservados, xa que polo menos 540 do total rexistrado pertencen a esta época—. Neste século e no seguinte triunfou de maneira absoluta a versión do *De quattuor virtutibus* atribuída a Séneca, que é maioritaria. Aínda que no século XV xa empezan a variar as obras que acompañan o tratado, resulta relevante sinalar que unha gran cantidade dos *corpora* morais de Séneca —ou Pseudo Séneca— se atopan en códices copiados en Italia e España, tendencia que se viña desenvolvendo desde o século anterior. Isto ten a súa explicación no gran rexurdimento da figura do autor latino mencionado anteriormente, o cal, aínda que se produciu en gran parte de Europa, tivo especial relevancia nesta zona, pois a corte papal de Aviñón sitúase como un dos centros en que se crean estes grandes *corpora* senequianos latinos do século XIV. A situación de Aviñón e o vínculo desta corte e do seu papado con Italia, Francia e España deixou pegada na transmisión

e recepción das obras morais de Séneca. Especial relevancia terá no territorio hispano, dado que a biblioteca papal se trasladou a Peñíscola con Bieito XIII —o papa Luna— e que tras a súa morte se regalou ou se vendeu, e quedou distribuída fundamentalmente por bibliotecas españolas e francesas; espallouse a influencia destas obras segundo o modelo en forma de *corpus*, que incluía obras apócrifas como a nosa *Formula*.

No entanto, o vínculo da obra co territorio hispano non se circunscribe unicamente aos *corpora* senequianos tardíos ou á vida e traballo do autor en Gallaecia, senón que vén tamén evidenciado na súa tradición textual máis temperá. Entre os testemuños manuscritos máis antigos encontramos dous copiados na zona nororiental de España que, ademais, forman parte dunha mesma corrente de transmisión. Pódese falar, polo tanto, dun espazo hispánico dentro de tradición textual da *Formula vitae honestae* xa desde as súas copias máis antigas.

Por outro lado, a relación da obra con este territorio tampouco se cingue exclusivamente ao texto orixinal latino, senón que a causa do éxito dos *corpora* e da atribución da súa autoría a Séneca foi traducido a varias linguas romances, entre elas o castelán. A ampla recepción da obra en toda Europa mantívose durante o xurdimento das linguas vernáculas, o que deu lugar a traducións da versión do tratado na forma do *De quattuor virtutibus* (especialmente relevante foi a súa recepción, neste sentido, en Italia, Francia e España). A tradución castelá realizada por Alfonso de Cartagena na primeira metade do século xv foi significativamente difundida, pois incluíuse na súa compilación coñecida como os *Tratados de Séneca* co título de «Libro de las cuatro virtudes». Este *corpus* de Cartagena tomou o seu modelo nos *corpora* senequianos latinos que se difundían durante os séculos xiv e xv, de aí que encontremos tamén a adición de textos apócrifos que se traduciron dentro do conxunto como se fosen un tratado máis de Séneca. Isto fixo, ao igual que ocorría coa versión latina, que a obra se seguise difundindo e que a súa recepción se ampliase ao lector non versado en latín.

A castelá non foi a única tradución a unha lingua romance. O interese polas traducións de autores clásicos ou medievais deuse en Castela especialmente no século xv, o que favoreceu a difusión das obras de Séneca nese momento, pero noutros territorios estas dinámicas foron algo máis precoces. Entre os séculos xiii e xv encontramos en Italia, onde a actividade tradutolóxica foi moi fértil, catorce traducións ao italiano. En Francia, neses mesmos séculos, coñécense seis translacións ao francés. En portugués hai unha única tradución dos séculos xiv-xv, e en castelán, ademais do coñecido *Libro de las cuatro virtudes* de Alfonso de Cartagena, temos outra tradución de autor, por agora, descoñecido.

Vimos a transmisión da obra ao longo da Idade Media, pero que sucede co tratado a partir do século xv? A *Formula vitae honestae* tamén se beneficiou do principal avance deste século en relación co libro: a imprenta. Ata hoxe hai rexistro de 103 edicións impresas que conteñen a *Formula*, un número nada insignificante. O tratado na súa forma *De quattuor virtutibus* e inserido nos *corpora* de obras morais de Séneca era, como vimos, o máis habitual na tradición manuscrita do Catrocentos e isto, evidentemente, verase reflectido no seu devir impreso, no que este formato será tamén maioritario. Con todo, algúns manuscritos tardíos comezaban a difundir a *Formula* con outros compañeiros de viaxe, nalgúns casos con tratados cristiáns tamén de corte moral, aos que se unían de maneira frecuente dous textos pseudosenequianos, a *Formula vitae honestae* e o *De remediis fortuitorum*. Esta dinámica deuse maioritariamente en testemuños de orixe alemá, e, dado que o nacemento da imprenta e o seu primeiro impulso se deron neste territorio, a súa influencia deixou pouso nas primeiras edicións da obra. Tanto é así que nesas primeiras impresións estes dous tratados resultarán compañeiros inseparables. A partir de 1475 atopamos o xa mencionado *corpus* senequiano de maneira habitual, sobre todo en edicións de orixe italiana, segunda rexión que xerou máis incunables da *Formula*, cuestión que non sorprende dado que a imprenta primixenia tivo unha enorme e pronta expansión alí. No século xv algúns testemuños manuscritos comezaron xa a transmitir a obra de maneira illada cun comentario en latín. Isto ocorrerá tamén na transmisión impresa a partir de 1477: edicións co *De quattuor virtutibus* como única obra, dividida en fragmentos entre os que se intercala un comentario latino. A partir de aquí o tratado empeza a tomar entidade propia, e comezan a aparecer as traducións a linguas non romances. En primeiro lugar ao alemán, cunha tradución en verso que se colocaba antes do comentario —pouco sorprende que a primeira sexa nesta lingua, dada a gran difusión tanto manuscrita como impresa que tivo lugar nesta zona no século xv—, e en segundo lugar ao inglés, a partir de 1516. Existe outra tradución ao polaco, de maneira excepcional, en 1541. Nos séculos xvi e xvii perpetuáronse as dinámicas de transmisión da época incunable: obra en solitario con comentario, con comentario e tradución, ou acompañada doutras obras de Séneca ou atribuídas a el. A partir de 1514 e coa aparición da figura do editor separada da do impresor, comeza a recuperarse a autoría orixinal de Martiño de Dumio, así como o título, o proemio e a dedicatoria. Desta maneira a obra volve, séculos despois, á súa orixe e á súa forma completa.

A enorme ventura da *Formula vitae honestae* proporciónanos unha viaxe apaixonante ao longo dos séculos. Desde a Gallaecia do século vi fai un percorrido por

toda Europa, lévanos atrás no tempo con Séneca, úrxenos a explorar as obras morais que a acompañan, clásicas e medievais, e a descubrir os libros en que se copiou, desde manuscritos do século VIII ata impresos do XVII. O impulso da súa transmisión é tan forte que traspasa a fronteira do latín para seguir estando presente nas linguas vernáculas. Que a aparente sinxeleza deste pequeno tratado non ensombreza a súa grandeza.

◆ Referencias bibliográficas

- BARLOW, Claude W. (1950): *Martini episcopi Bracarensis. Opera omnia*, New Haven, Yale University Press.
- BICKEL, Ernst (1905): «Die Schrift des Martinus von Bracara *Formula vitae honestae*», *Rheinisches Museum*, 60, 505-551.
- BLÜHER, Karl Alfred (1983): *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*, Madrid, Gredos (original: *Seneca in Spanien. Untersuchungen zur Geschichte der Seneca-Rezeption in Spanien vom 13. bis zum 17 Jahrhundert*, München, A. Francke, 1969).
- COLOMBO, Michele (2022): *I volgarizzamenti toscani della 'Formula vitae honestae' di Martino di Braga: edizione critica e commento*, Siena, Università degli Studi di Siena, tese de doutoramento.
- FONTÁN, Antonio (1951): «La tradición de las obras morales de Martín de Braga», *Boletín de la Universidad de Granada*, 23, 5-18.
- MARCO, Maria de (1960): «Per la storia della fortuna della 'Formula vitae honestae' di S. Martino di Braga», *Aevum*, 34, 571-572.
- OLIVETTO, Georgina (2011): *Título de la amistança. Traducción de Alonso de Cartagena sobre la 'Tabulatio et expositio Seneca' de Luca Mannelli*, San Millán de la Cogolla, Cilengua.
- RANERO RIESTRA, Laura (2021): *La Formula vitae honestae de Martín de Braga y el Libro de las cuatro virtudes de Alfonso de Cartagena. Edición y estudio*, Pisa, Pacini Editore. (Biblioteca degli Studi Mediolatini e Volgari, XXIII).

